

Der lebendige Gott als Trinität: Jürgen Moltmann zum 80. Geburtstag, Hg. M. Welker/M. Wolf, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2006; 414 blz., € 49,95, ISBN 3-579-05229.

Dit is het Festschrift voor Jürgen Moltmann, ter ere van zijn tachtigste verjaardag op 8 april 2006. De receptie van Moltmanns theologie heeft zich niet beperkt tot het Duitse taalgebied. Dat blijkt ook uit dit Festschrift, waarvan de redacteurs werkzaam zijn in respectievelijk Heidelberg en New Haven (Yale). Naast dit Duitse deel is er ook een Engelse band verschenen bij *Augsburg Fortress*, met daarin bijdragen van J. Webster, D. Fergusson, S. Coakley, N. Woltersdorff, D. Meeks, D. Kelsey, D. Migliore, R. Thiemann, J. Polkinghorne e.a. Festschriften zijn meestal min of meer willekeurige verzamelingen van artikelen. Zo niet deze bundel, waaraan een zeer grondige redactie vooraf is gegaan. Focus van het geheel is de triniteitsleer, die uitgewerkt wordt in vijf delen: I. Gods zelfopenbaring; II. Schrift, getuigenissen en dogma-ontwikkeling; III. Joodse theologie; IV. Oecumene en interreligieuze dialoog; V. Ecclesiologie en spiritualiteit. Onder de auteurs van de bijdragen veel klinkende namen, waarvan velen behoren tot de *éminence grise* van de theologie, zoals W. Pannenberg (openbaring), E. Jüngel (geschiedenis), O. Bayer (eschatologie), H. Küng (islam), en enkele van de meest invloedrijke theologen van deze generatie, zoals C. Schwöbel en M. Welker. Samen met de Engelse bundel vormt deze verzameling artikelen een uitstekend overzicht van de stand van zaken in de hedendaagse triniteitsleer, het theologische traktaat dat sinds P. Schoonenberg aan bijna de gehele Nederlandse theologie is voorbijgegaan. Naast fundamentele artikelen van Bayer, over de plaats van de triniteitsleer in de dogmatiek, van R. Weth over triniteit en theodicee, en enkele verhandelingen over de triniteit bij Schleiermacher en Barth, zijn de delen over de joodse theologie en interreligieuze dialoog uitdagend. Schwöbels artikel over afgoderij en postmoderniteit is helder geschreven en vernieuwend. Deze bundel biedt een verzameling theologie van een zeldzaam hoog niveau en een uitstekend uitgangspunt voor verder onderzoek. (Stephan van Erp)

J. Werbick, Gott verbindlich: Eine theologische Gotteslehre, Freiburg etc., Herder, 2007; 670 blz., € 45,-, ISBN 978-3-451-29379-5.

W. schreef eerder lijvige inleidingen in de soteriologie, fundamentele theologie en de ecclesiologie, die ook in meer talen zijn vertaald. Beperking is niet zijn sterkste kant en ook deze Godsleer (een eerdere poging deed hij in 1992) is ruim zeshonderd pagina's dik. De meeste van zijn boeken zijn te breedvoerig en uitgebreid om te gebruiken in het onderwijs en te algemeen om er serieus mee in theologisch debat te gaan. Toch verzamelt W. essentiële theologische kennis die nog maar weinig theologen hebben en zijn boeken kunnen dan ook beschouwd worden als handboeken geschreven door een enkele auteur. Dat geldt ook voor deze nieuwe toevoeging aan zijn oeuvre. Veel aspecten van de Godsleer komen aan de orde. W. eindigt met de triniteitsleer en laat er alle gebruikelijke thema's de revue passeren, zoals het persoon-zijn van God, het filioque-debat en het monotheïsme-debat. Het boek begint met een deel over de Godsnamen, waarop een deel volgt over de Godskennis. Het monotheïsme, behalve in het slotdeel over triniteit, komt ook uitvoerig aan de orde in een apart deel van het boek, waarin uiteenlopende thema's als metafysica, kosmologie en interreligieuze dialoog behandeld worden. Dat deel vormt een diepgravende meditatie over de begrippen 'eenheid' en 'oneindigheid'. W. voelt zich echter het meest thuis bij thema's die Gods handelen betreffen. Meer dan in zijn eerdere boeken reflecteert W. hier over de aanwezigheid van God. Centraal staat dan vervolgens Gods goede wil, waarover hij in termen van vrijheid en natuur verder denkt. W. biedt bepaald geen spannende theologie, maar wel een waar voor de volhouder heel veel van te leren valt. Deze Godsleer behoort tot het beste van zijn oeuvre. (Stephan van Erp)

Geld als bestimmender Faktor menschlicher Existenz (Theol., Kultur, Hermeneutik, 5), Hg. S. Beyerle/M. Roth, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2006; 229 blz., € 28,-, ISBN 3-374-02388-6.

In dit boek worden twee verschillende soorten teksten uitgegeven. Het begint met een tekst van A. Scriba, *Das Ich in der historischen Forschung am Beispiel der frühen Präexistenz – Christologie* (Habilitationssvorlesung in Mainz, 1998). Het gaat verder met een aantal teksten van een congres (2005) dat werd opgezet vanuit de evangelisch-theologische faculteit in Bonn. In het tweede deel staat de vraag centraal naar een theologische benadering van het thema 'Geld' dat, zo stellen de auteurs, een 'Kernbereich der Ökonomie' is. De uitgevers beschouwen de tekst van Scriba als een voorbeeld van een fundamentele methodologische problematiek, namelijk de 'gefilterde waarneming van historische herinnering, continuïteit en verhalende

identiteitsstichting' waaraan de reeks waarin het boek wordt uitgegeven, aandacht wil besteden. Maar in de teksten over geld wordt niet aan deze problematiek gerefereerd. In deze teksten probeert men voorbij te komen aan de gangbare tegenstelling tussen een 'naïef geloof in de oecumene' (bij theologen), waarin de economie opgevat wordt als verantwoordelijk voor elk maatschappelijk kwaad en elke vorm van 'Unmoral' als ook voor een grote geringschatting (bij economen) voor de geesteswetenschappen. De auteurs, onder wie slechts één econoom, trachten een cultuurantropologisch perspectief in te nemen waarin het verschijnsel geld geplaatst wordt in een historische reconstructie van vormen van economie waarin ruilhandel gaandeweg overgaat in monetaire vormen van economie en zo benaderd kan worden als een realiteit die sociale, culturele en religieuze betekenissen construeert. Vooral deze historische reconstructie is interessant. De theologische en wijsgerige implicaties daarvan komen nauwelijks over het voetlicht.

(Toine van den Hoogen)

M. Kirschner, *Gotteszeugnis in der Spätmoderne: Theologische und sozialwissenschaftliche Reflexionen zur Sozialgestalt der katholischen Kirche* (Rel. in der Moderne, 16), Würzburg, Echter, 2006; 499 blz., € 35,00, ISBN 3-429-02810-8.

In deze dissertatie onderzoekt de auteur de vraag onder welke voorwaarden in de laatmoderne maatschappij het kerkelijk getuigenis dat God zich aan de mens openbaart in Jezus Christus op een intersubjectief geldende wijze wordt bemiddeld. Het accent van de vraag ligt daarbij niet op de christologie maar op de ecclesioleologie. Het gaat de auteur met name om de vraag aan welke institutionele voorwaarden de christelijke kerk dient te voldoen om de geldigheidsaanspraak van dit getuigenis sociaal te kunnen bemiddelen. Daarom ligt de nadruk in dit onderzoek op het begrip 'representatie', opgevat als politiek begrip. Welk politiek representatiebegrip is geëigend om de openbaringstheologische aanspraak in dit getuigenis te kunnen bemiddelen met een concept van geloofsgemeenschap dat in de politieke openbaarheid geloofwaardig is? De auteur zoekt een weg tussen enerzijds een procedurele conceptualisering van politieke openbaarheid en anderzijds een fundamentalistische conceptualisering ervan. Want, zo redeneert hij, het christelijke getuigenis van God is intrinsiek en prediscursief verbonden met de erkenning van de menswaardigheid van allen en met een fundamentele erkenning van de godsdienstvrijheid van allen. De christelijke religie heeft hier haar prepolitieke plaatsbepaling in de laatmoderne samenleving. Dat geeft haar een fundamentele mogelijkheid tot positiebepaling die – na 'Auschwitz' – systeemkritisch dient te blijven ten opzichte van transnationale tendensen in staat en kerk in een tijd van globalisering en pluralisme. Dat impliceert ook een consequente opdracht tot leren, inzake modellen van gemeenschap waarin democratie wordt nagestreefd omwille van de eigen religieuze geloofservaring en geloofstraditie die ook voor de leerambtelijke vormen van binnenkerkelijkke structuren een maatstaf vormen.

(Toine van den Hoogen)

Christologie im Lebensbezug, Hg. E. Moltmann-Wendel/R. Kirchhoff, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005; 239 blz., € 29,90, ISBN 3-525-56958-0.

Welke betekenis kan Jezus Christus in het leven van vrouwen en mannen hebben? Acht auteurs zoeken in deze bundel naar feministisch-theologische antwoorden op deze vraag. Zij zijn werkzaam in verschillende theologische disciplines en verschillen in leeftijd en confessie. De auteurs benaderen de christologie vanuit hun levens- en werkervaringen en kiezen daarbij perspectieven die tot nu toe niet met christologie in verband werden gebracht. Een veelvoud aan thema's, reflecties en inzichten is het gevolg. Opvallend aanwezig is het thema geboorte als vindplaats van christologische reflecties. E. Moltmann-Wendel laat zien dat de nadruk die de joodse filosofe en politicologe H. Arendt legt op de nataliteit van Jezus, het leven van mensen nieuwe mogelijkheden en hoop geeft. Ook B. Enzner-Probst benadrukt het motief van Jezus' geboorte en plaatst dit vanuit de liturgische praktijk van vrouwen in een kosmologisch en scheppingstheologisch perspectief. E. Naurath vraagt zich af wat het betekent dat God als kind tot ons is gekomen en geeft een eerste aanzet tot een kindertheologie. M. Fander levert een exegetische bijdrage en leest het evangelie van Markus als reactie op de verschrikkingen van de joodse oorlog. Hoe kun je met het trauma van oorlogservaringen niet alleen overleven maar ook leven? V. Ferrari Schiefer reconstrueert de christologie van de Kongolese theologe B. Kimpa Vita, die zich laat inspireren door het zwarte en vrouwelijke gelaat van Christus. Een bundel met interessante bijdragen van auteurs die zich niet meer tevreden stellen met kritiek op de christologie 'van de vaders', maar zelfbewust naar eigen christologische wegen zoeken.

(Manuela Kalsky)